

Molnár Attila Károly

A posztmodern társadalom felé?

Korunk egyik legfontosabb tapasztalata az európai *Kulturkampf* a nyugati államok és a posztszocialista társadalmak közt, a diverzitásrendszer nyomulása, a radikális demokrácia exportja. Hogy múltó mozgalom-e, mint az alkoholtilalom volt, vagy tartós kísérlet, mint a szocializmus, azt még nem látjuk.

A posztmodern egy fura episztemológiai irányzatként jelent meg a francia egyetem sarkaiban, majd a végigsöpört a nyugati kulturális életben, meg sem nagyon karcolva a magyart. Ez az eredetileg episztemológiai kritika – talán francia eredete miatt – az elejétől tartalmazta a hatalom témájából fakadó politikai relevancia csiklandós lehetőségét. Majd kialakult a posztmodern politika és a mozgalmi posztmodern. Az episztemológia helyett a hangsúly a társadalmi, erkölcsi és hatalmi igényekre és igényretekre került. A kérdés az, hogy a társas viszonyok feltartóztathatatlanul változnak-e abba az irányba, amit a posztmodern mozgalom és ideológusai hirdetnek, ezek elkerülhetetlen változások vagy pusztán egy hasonló ideológiai projekt, mint például a nagy hatású, de alapvetően kudarcos szocializmus volt?

Újra és újra megpróbáljuk megérteni a világunkat, bármennyire hézagosságok, töredékesek, vitathatók és vitatottak is ezek a megértések. A megismerésünk korábban tapasztalt és jól ismert korlátozottságát és a belőle eredő bizalmatlanságot – ami ideológiai gyanút szül, esetleg módszertani kritikákat – csak növelte a posztmodern az elmúlt harminc évben: a tudás nem pusztán konstrukció, hanem önkényes konstrukció, ami hatalmi érdekekből ered és hatalmi viszonyokat tart fenn. Kevés dolog kapott annyi kritikát a posztmoderntől, mint a „tény”, az „objektivitás” és a „tudományosság”. Valamilyen misztikus okból csak az elnyomott csoportok valóságképe megbízható, mivel nem torzítja a hatalom. (A hatalomra törekvésnek nincs ilyen tudást torzító hatása!) Nagyon hasonló a helyzet ma, mint a marxizmus esetében volt: bizonyos állítások – mint a marxizmus esetében a kizsákmányolás, az osztályharc, a termelés meghatározó szerepe stb. – elfogadása a tudományos/megebizható tudás előfeltétele.

Mindezek ellenére ma is újra és újra megpróbáljuk megérteni a vilá-
gunkat, bármennyire hézagosak, töredékesek, vitathatók és vitatottak
is ezek a megértések.

A megismerési nehézségeinket növeli az intellektuális függés a
Nyugattól, ami intézményessé vált az elmúlt tíz évben – ebben emi-
nens szerepe volt a magyar nyelv és tudomány műveléséért létreho-
zott MTA-nak –, amely függés még erősebb a társadalomtudományok
esetében. Az ambiciózus társadalomkutató, amennyiben intézményes
elismerésre vágyik, akkor hamar felismeri, hogy ennek ma Magyaror-
szágon a nyugati publikáció a feltétele, aminek pedig az, hogy a ma-
gyar társadalmi valóságot úgy kell leírni, hogy a nyugati kapuőrök
számára érdekes legyen: a számukra fontos problémák kutatása, fog-
almak használata, kérdések megfogalmazása a siker kulcsa. Annak
bemutatása, hogy mennyire hasonló a magyar társadalmi valóság az
egyetemes nyugati társadalomhoz, és az eltéréseink mely hibáinkból
vagy bűneinkből erednek.

Ennek az intellektuális függésnek a folyománya, hogy a magyar tár-
sas valóság folyamatosan úgy jelenik meg, mint a feltételezett nyugati
modell valamilyen változata.

A rendszerváltások mindig élesebben vetik fel a politikai cselek-
vés, sőt az emberi cselekvés lehetőségeinek és korlátainak problémá-
ját. 1990 után az egyik gyakran ismételt mondás szerint „már sokan
főztek halból halászlevet, de még senki sem próbált meg halászlé-
ből halastavat csinálni”. Ezzel a feladat nagyságára, és nem a lehe-
tetlenségére utaltak. Lehetséges-e a szakértő társadalommérnökök
irányításával vagy új szerződések sorozatával új és kívánatos világot
teremteni, ahogyan a rendszerváltók ígértek? Vagy Alexis de Tocque-
ville-nek volt igaza, és ezek a politikus- és társadalommérnök-ígéreték
és remények hiábavalók, mivel mindenféle erőfeszítés és okoskodás
ellenére az új világ olyan, amilyenné a régi világ volt volna a politikai
változások nélkül is.

1990 után a nagy többség valami olyan társas világban kívánt élni,
mint az ismert szomszédos nyugati országoké. Azonban a nyugaton
sikerés, liberális demokrácia plusz piacgazdaság magyarországi vál-
tozata nem volt túl sikeres, legalábbis az országlakosok elégedetlenek
voltak vele. Az újabb, bár kisebb politikai változás ismét felveti a meg-
határozottság, illetve a társas világ alakíthatóságának problémáját:
mi alakítható, és mi nem, és jobb előre alkalmazkodni ahhoz, ami
kikerülhetetlenül bekövetkezik, mint tudottan vesztes meccsbe be-
szállni?

Egy nemzedékkel ezelőtt a kérdés az volt, hogy a modernitás valóban egy csomag-e, vagy lehetséges másfajta modernitás is.¹ Lehetséges-e a decens életet más módon is biztosítani? Van-e a globalizációban az exportált életmódnak és gondolkodásnak alternatívája? A Nyugat politikusai és értelmisége azt állítja, hogy az esetleges problémák, kellemetlenségek nem rossz döntések következményei, hanem elkerülhetetlenek, nincs más út, csak borzasztóbbak. Valóban így van ez, ugyanazokba a társadalmi gondokba bele kell esnie mindenki másnak is? Azokat nem lehet elkerülni? Míg a világban sokféle modernitás kialakult, a mi kérdésünk az, hogy elkerülhető-e a ma ideológiája, a posztmodern.

* * *

A nyugati társadalmak önértelmezésében a termelés és munka helyett az elmúlt évtizedekben egyre nagyobb szerepet kapott a „kultúra” – „kulturális tőke”, „életvilág”, „doxa”, „értékrend” stb. – és az oktatás. A gazdasági növekedés lassulásával és a mesterséges, „zöld” megállítással az oktatást és a kultúrát – az oktatás hiányát és az előítéleteket – tekintik egyre inkább annak, ami a társas viszonyokat strukturálja, kijelöl győzteseket és veszteseket, urakat és szolgákat, erőseket és gyengéket. Ez elsősorban azért feltűnő, mert a premodern világ inkább a jogi különbségek, a modern pedig a vagyoniak alapján értelmezte és látta valamiképpen tagoltnak magát. A posztmodern a társadalmi különbségeket a tudásra és az előítéletekre, „struktúrákra” vezeti vissza, ebből következik a javasolt megoldás: az oktatási egyenlőséggel érhető el a kívánatos társadalmi egyenlőség, és a „struktúrák” lebontásával.²

Ennek, és a belőle eredő tömegoktatásnak legalább két fontos következménye lett: egyrészt a radikális pedagógia meghirdette, hogy a „felszabadító oktatásnak” kell a társadalmi reform, a vértelen forradalom eszközének lennie.³ Ha a különbségek az oktatásból erednek, akkor az elnyomó társadalom forrása az elnyomó iskola és az elnyomó oktatás. Ha jelentéseinknek döntő jelentősége van, akkor a társadalmi felszabadítás vagy

¹ Eisenstadt 2000.

² „Struktúra” alatt véletlenül sem intézményeket, szervezeteket kell értenünk ez esetben, hanem a gondolkodásunkat és nyelvünket jellemző bináris megkülönböztetéseket, határmeghúzásokat, mint a férfi-nő, fehér-fekete.

³ Illich 1970, 1971 és 1973; Freire 2000; Dewey 1899, 2001, 2015.

bármilyen átalakító cél a gondolkodás átalakításával kell hogy kezdődjön, az oktatással, amit a tömegkultúra csak folytat. A hamis tudatért felelős elnyomó intézmények helyett egyre inkább a felszabadítás, reform, radikális változás ágenseinek tekintették őket 1945 után. Az állam az oktatás révén folyamatosan felszabadíthatja az elnyomottakat. Nem forradalom kell, hanem az állam megszerzése és hatalmának felhasználása az emancipatorikus célokra. A progresszív oktatás révén pedig megszűnnek az anyagi és társadalmi hátrányok maguktól. Ezeket a társadalmi törekvéseket becsomagolták az élvezetes, játékos, frusztrációmentes oktatás ígéretébe. Mily élvezetes, hogy élvezetesen, kényszermentesen oldhatja meg a haladár iskola a haladárok által észlelt társadalmi problémákat!

Másrészt, az oktatást egyre inkább megnyitották: ha az iskolában megszerzhető tudásnak meghatározó szerepe van a társadalom szerkezetében, a személyes viszonyokban, a munkaerőpiacon, az érdekérvényesítés terén, akkor igazságtalan azt megtagadni bárkitől is. Ahogyan egyre többen szereztek iskolai bizonyítványokat, úgy csökkent a versenyvizsgák jelentősége, és nőtt meg a tudás helyett a kapcsolati tőke jelentősége.

A kultúra és a kulturális felszabadítás növekvő hangsúlyt kapott a háború után, de főleg a Trente Glorieuses elmúltja után. A jólét általános és folyamatos növekedése idején úgy tűnt, hogy a tudomány és technika, a gazdaság lehetőségei korlátlanok, a kielégületlenségeknek nincs más oka, csak az emberi döntések, hatalom, önkény. A megtapasztalható korlátokat csak az emberek állítják a többi ember elé. (Ma a környezetvédők igyekeznek a természet bizonyos értelmezését visszahozni a szűkösség vagy korlátok indoklásaként.) Hatvannyolc a kulturális emancipációt hirdette, a fegyelem és fegyelmező intézmények felszámolását. Azonban az intézményes autoritások felszámolása, az elért egyenlőség nem hozta meg a korlátozás- és frusztrációmentes életet. Az egyenlőség egyáltalán nem eredményezett emancipációt, az ambíciók kielégülését.

A kultúra intézményei az elégedetlenséget kifejező kulturális (új társadalmi) mozgalmak – zöldek, békemozgalom, feminizmus stb. – radikalizmusát választották. Az egyenlőség esetén is létező funkcionális és morális elvárások alól kívánták felszabadítani mindazokat, akiket a kudarcuk és a többi ember helytelenítése frusztrált. Az egyént ugyanis meg nem felelés esetén a többiek szankciói (negatív visszajelzései, rosszallása stb.) korlátozza. Az elmúlt évtizedekben létrejött „új kultúra” a frusztrációmentesség érdekében lázad az egyenlők közti személyközi viszonyok ellen, és ezeket alkotná újjá a *woke* különféle irányzatai – SJW, BLM, LMBTQ – autoritatív módon: állam- és intézményes hatalommal, techcégek és nagyvállalatok, média és oktatási intézmények révén. Az új „kultú-

ra” célja, hogy mentesítsék az embert a kellemetlen társas visszajelzésektől, mindenki csak megerősítő, támogató visszajelzéseket kapjon, mint egykor az anyja kebelén.⁴ Az azonban nem világos, hogy ezt mindenki elérheti, vagy csak egyes csoportok.

Ennek megfelelően több végállapot sejlik fel: 1. minden korlát felszámolása, posztstrukturalista karnevál, folyamatos határátlépéssel, „szabadsággal”, minden elvárás/korlát felszámolása (az értelmiségi eszmény); vagy 2. egyes kisebbségek privilegizálása, új hierarchia, uralmi rend megalkotása (ez például a BLM gyakorlat); vagy 3. az egész társadalom egy, a hatóságok által egyre totálisabban adminisztrált védett tér lesz (jogászok, aktivista társadalommérnökök eszménye).⁵

A diverzitás forrásai

A talán legfontosabb univerzálisnak tekintett folyamat a demográfiai átalakulás és következményei. Az első demográfiai átmenet azzal járt, hogy csökkent a gyermekhalálozás, nőtt az életkor, és ezzel demográfiai robbanás következett be a javuló egészségügy, jobb táplálkozás és hasonló eredményeképpen. Ennek a demográfiai átalakulásnak a következtében fogalmazta meg Malthus a háborúkkal kapcsolatos tételét. Azonban az 1945-öt követő baby boom után bekövetkezett a második demográfiai átmenet, amelynek egyik legfőbb jellemzője a család gyengülése és a termékenység visszaesése. Az elégségesnél kevesebb gyerek születik, és azok jelentős részének nevelésében is egyre kisebb a család szerepe.⁶ A korábban népesedési gonddal küzdő, a kivándorlást támogató társadalmak egyre inkább emberimportra szorultak a hetvenes évektől.⁷

⁴ Honeth 1997.

⁵ Campbell–Manning 2021; Rifkin, 2004 és 2010.

⁶ Az apa nélkül felnőtt tömeg pszichoszociális problémáinak széles irodalma van az Egyesült Államokban. Úgy tűnik, funkcionális értelemben biztosan nem igaz az, hogy a család az család. Az apa nélkül felnőtteknek alacsony az érzelmi és fizikai biztonsága, magányosak, viselkedési és alkalmazkodási problémáik vannak, szorongók, boldogtalanok, sértődöttek, rossz tanulók, iskolakerülők, sok közülük bűnöző lesz, a droghasználat és az alkoholizmus gyakoribb köztük, a hajléktalan fiatalok majdnem teljes egésze apa nélkül nőtt fel, gyakoribb köztük valamilyen pszichoszomatikus betegség, a depresszió, a szorongás és az öngyilkosság.

Blankenhorn 1995; Popenoe 2009; Baskerville 2004.

⁷ Lesthaeghe 2010, [é. n.].

A második demográfiai átmenet a nyugati világban nagyjából egybeesik az első demográfiai átmenettel a harmadik világban, így az egyik helyen túlnépesedés következett be, míg a másik helyen „üresedések” jöttek létre.

A kérdés az, hogy a második demográfiai átmenetnek lehet-e más lefolyása? Kivédhető, ezzel a család megvédhető, és a népességfogyás is elkerülhető-e? Ha igen, annak valószínűleg előfeltétele és kísérője egy, a nyugatitól eltérő értékvilág.

Emellett létezik egy politikai oka is a liberális demokráciák átalakulásának: a liberális demokráciák egalitarizmusa azt jelenti, hogy mindenkinek egyenlő joga van az ambícióit kielégíteni. Ennek következtében a demokrácia polgárai menekülnek a nehéz, piszkos, alacsony presztízsű és rosszul fizetett munkáktól, és politikai jogukat arra használják, hogy ilyen munkákat ne kelljen végezniük. Azok, akik ezeket a munkákat végzik, folyamatosan nyomást tudnak gyakorolni a választásokon keresztül, hogy az állam segítse ki őket, de legalább a gyermekeiket ezekből a munkákból. Az demokráciák ezért a politikai béke miatt arra vannak szorítva, hogy az állampolgáraikat mentesítsék e munkák alól. Azonban a feladatokat el kell látni, és lehetőleg olcsón, hogy a középosztály is elégedett legyen. Ezért a demokráciák arra kényszerülnek, hogy folyamatosan legyen egy politikai jogokkal nem rendelkező, nem állampolgár réteg, aki nem tudja politikai úton érvényesíteni az akaratát, és ezért elvégzi a senki által nem kívánt munkákat. A demokrácia – a népességfogyástól függetlenül is – folyamatosan bevándorlókra szorul, akik politikai jogok híján olcsón elvégzik az állampolgárok által lenézett feladatokat,⁸ akárcsak egykor Athén.

A demokrácia munkaerőimport-kényszere felmenti a polgárokat, és lehetővé teszi az egalitárius remények, az ambíciók korlátlan kielégítése reményének fenntartást.

A nyugati megoldás az egyenlőségigényre és az egyenlőtlen jövedelem és presztízs közti feszültségre a jövedelem- és presztízhierarchia fenntartása és az állampolgárok kivonása az alacsony presztízsű és jövedelmű tevékenységekből. Elképzelhető más megoldás is, amikor feladják az egyenlőség igényét, vagy amikor az alacsonyabb rangúnak tekintett tevékenységek jövedelmezőségét és presztízsét növelik, így azok elvégzése nem ellentétes az egyenlők alkotta politikai közösség (nemzet) eszményével. Ez természetesen megkívánja a közép- és felső középosztály „belátá-

⁸ Wagner 2011.

sát”, ami a presztízszvesztés elfogadása, és annak elfogadása, hogy az korábban olcsón végzett tevékenységek megdrágulnak, a felső középosztály relatív helyzete romlani fog. Valamit valamiért.

Hasonló a nyugati megoldás, mint a női emancipáció esetén: a nők jövedelmi és presztízshátrányát nem azzal igyekeznek megoldani, hogy a női tevékenységek jövedelmét és presztízst megemelik, hanem azzal, hogy a nőket mindenféle módon igyekeznek a férfiak magas presztízstű és jövedelmű tevékenységeibe juttatni – és ezt tekintik a nemek közti egyenlőség mércéjének.

A felső középosztály szabadsága

Azonban a multikulturális társadalom létrejötte nem feltétlenül eredményez multikulturalizmust és diverzitásrezsimit, ez utóbbi az európai baloldali oikofób örökség – nyitott társadalom, semleges állam – továbbfejlesztett változata.

Ugyanakkor nem pusztán arról van szó, hogy a megoldandó, kezelendő problémából, a sokféleségből ideológia lett, hanem arról is, hogy ez társult az elit és felső középosztályból kiáramló szabadságeszménnyel.

A hetvenes évek óta számtalan elemzés született a munkásosztály megszűnéséről a nyugati társadalmakban, és a jóléti állam válságáról, valamint arról, hogy a Clinton–Blair-féle harmadik utasság átvette a szabadpiacpárti politikát, majd uralkodóvá tette a baloldalon.⁹ Ezzel egy időben a baloldal a liberális felső középosztály felé fordult, akik a gazdasági növekedés mellett az életforma-szabadságban voltak érdekeltek. Így a baloldal elméleti kulturális fordulatát kiegészítette egy egyre élesebb kulturális fordulat a politikában is, és szociális politika helyett életforma-politika lett. Az életformák közti vita elnevezése lett a *Kulturkampf*.

A modernitás a hagyományostól eltérő értékeket, mentalitást jelentett, de ennek terheivel – az önfegyelemmel, korlátok elfogadásával¹⁰ – szemben kialakult az elit és felső középosztály emancipatorikus kultúrája 1968-ban.¹¹ Ez részben

⁹ Mudge 2018; Arndt 2013.

¹⁰ Lásd a 20. század elejének szociológiai óriásait: Max Weber, Werner Sombartot és Georg Simmelt.

¹¹ Bell 1975.

- egy életmód és felszabadulásigény, a többi ember elvárásaitól és szankcióitól való minél nagyobb mentesség igénye¹² (a teljesítmény önmegítélése, az önellenőrzés és a normátlanság kiváltsága)
- egy státuszjelző, hivalkodó életmód („mert megtehetem, hisz van elég jövedelmem, kapcsolatom, hogy a kellemetlen következményeket elhárítsam magam és a családom feje felől”)
- vonzó ígéret a többiek számára („te is élhetsz így, ha engem követsz”)
- a társadalmi átalakítás és uralásának az igazolása, egy újabb *social engineering* ideológia.

A globalizációnak köszönhetően megszűntek a nemzeti munkásosztályok, amelyek kulturálisan, erkölcsi kérdésekben konzervatívok voltak. A megmaradó munkásokkal, a munkával és a fegyelemmel szemben egyre élesebb az elit hegemon világnézetének az ellenszenve, egyszerre megvetik és félnek tőlük, gyanakvók azokkal szemben, akik dolgoznak és számtalan elvárásnak tesznek eleget, és ezt hajlamosak elvárni másoktól. A munkásokkal szembeni gyanakvás 1919 után kezdődött, amikor a kommunista forradalom kísérletei érdeklődés hiánya miatt elhaltak. A baloldal értelmezése a Lukács terjesztette hamis tudat lett, azonban Adorno és csapata írta le a leg-sötétebben a munkásokat: autoriterek és a fasizmus potenciális támogatói.¹³

Az életformák mai küzdelmében ezért egyre inkább ezek, akiket hagyományosan munkásoknak szokás nevezni, kerültek át a reakció sötét oldalára. Sacha Baron Cohen, a hollywoodi milliomos a szegény poszt-szocialista népeket vagy az amerikai átlagembereket teszi nevetségessé, nem az elitet vagy a kultúra egyetemi és médiaurait, de még csak nem is a woke mozgalmárokat.

A reformáció korához hasonlóan az elmúlt ötven évben a Nyugaton elindult az értékek átértékelése, és jelenleg a modernitás értékei, várakozásai, habitusai együtt léteznek a nietzscheiánus-posztmodern baloldal ezzel szemben álló emancipatorikus kultúrájával. E – ma éppen *woke*-nak nevezett – kultúrának a vonzereje a határok, korlátok eltörlése, egy *minden értelemben* határok nélküli világ, ahol profit azért létezik, és a globális elit és felső középosztály kiváltságai eléggé biztosak. És sokak számára vonzó az örök karnevál vagy bacchanália ígérete. A sokféleség hagyományos problémájából ideológiát faragott a mai elit.¹⁴ A társadalmak két

¹² Brooks 2000.

¹³ Adorno et al. 1950; Lipset 1959, 482–501.

¹⁴ Cobley 2018; Geoffroy 2018.

végpontján¹⁵ megtalálható abnormalitás ma ideológia lett. Az egalitárius állam legfőbb feladata az, hogy ezt a morális és funkcionális elvárásoktól (szankcióktól) mentességet biztosítsa, főleg azok számára, akik megfelelő jövedelem és kapcsolati tőke nélkül, a liberális eszménynek megfelelően egyedül állnak és az állam e segítségére szorulnak, akik rossz döntéseit, bohém életét, anyagi és morális költségeit sem a családi vagyon, sem a megszerzett tudás, sem a rokonok és ismerősök segítségével nem tudják ellentételezni.

A határtalanság, az egyéni választások korlátlanságának mai szimbólumai az illegális migráció és a nemváltás. Az értékeknek ez a posztmodern átértékelése nem jelentett éles szakítást a korábbi liberális individualizmussal. Az átmenet puha volt: a kívánatos cél, erkölcsi elvárás az, hogy mindenki minden téren korlátlanul választhasson – rokonokat, lakóhelyet, nemet, felelősséget, bármit.

A *woke* ideológia – esetleges antikapitalista gesztusai ellenére – a burzsoá eszmény folytatása: a célja az, hogy az ember autonómnak gondolhassa magát, azaz minél több választást végezhesen el. A 19. századi liberalizmus még a jó élet tartalmára vonatkozó egyetértésen alapult, a mai liberális számára a jó élet nem tartalmi, hanem önmaga és a valóság megalkotásának lehetősége.¹⁶ A mai liberálisok számára nincs egyetemes tartalmi jó. A szabadság jelentésében benne van az önmeghatározás. És minél több választást végezhet szankciók és korlátok nélkül, annál erősebb, annál kevésbé kitett a környezete kényszereinek, amelyek a jelen állapotban *per definitionem* elnyomók. A választás abszolutizálására példa Anthony Kennedy bíró szavai: „A szabadság magja annak a joga, hogy valaki meghatározza a létezés, a világegyetem és az emberi élet misztériumának értelmét.”¹⁷ Az autonóm én határtalan, elutasíthat bármilyen hagyományt, elvárást, kötelességet, tekintélyt. A liberalizmuseszmény egy ponton egyezik a mozgalmi posztmodernnel: az új, hagyomány/előítéletek/múlt bűnei alól emancipált ember. A szabadságra törekvés legutolsó hullámai egyre kevésbé a politikai elnyomásra, zsarnokságra vonatkoztak, egyre inkább a társadalmi, erkölcsi és természeti korlátoktól való megszabadulásra. A természet vagy uralható a megfelelő tudás révén (a baconi hagyomány szerint), és a tudomány visszavezetheti az emberiséget az Édenbe, vagy újraalkotható

¹⁵ Az *underclass* életformának, abnormalitásnak kiváló leírását adja Theodor Dalrymple a műveiben: 2001, 2005.

¹⁶ „A liberális én számára, ami mindennél fontosabb, ami a leglényegesebb a személyisége számára, az nem az a cél, amit választ, hanem a választás képessége.” Sandel 1996, 12.

¹⁷ <https://www.law.cornell.edu/supct/html/91-744.ZO.html>

szabadon a vágyak szerint, miképpen az emberi viszonyok is bármikor újraalkothatók. Bármi bármikor vágyaink szerint újraalkotható. (A külvilág, azaz a többi ember alkalmazkodni köteles ehhez, ha nem teszi, elnyomó, akit szabad elnyomni. A gyakorlatban ez lehetetlen, legfeljebb egyesek – az ő kiváltságuk – számára.) A felszabadítás ígérete: csak a szabad beleegyezésen alapuló (nem csak politikai) kötelességeink vannak. Ennek a megfogalmazója ma az LMBTQ mozgalom.

Azaz, ha valaki számára az észlelt valóság nem kedves, elutasítja a világot, akkor szabadsága kell hogy legyen, hogy újraalkossa azt. Bárki vagy bármi, ami ebben megakadályozza, az elnyomó, az „elnyomókat pedig szabad elnyomni”, „nincs tolerancia az intoleránsokkal szemben”, és így tovább. Mint minden emancipációt hirdető mozgalom esetében, a posztmodernnél a gyakorlat a megnövekedett ellenőrzés. Ez esetben ez már a nyelvünkre és a legszemélyesebb viszonyainkra is kiterjedne. Az önmeghatározás értelmiségi eszmény egyszerre tartalmazza a felszabadulást a természet és a társadalmi konvenciók alól, és olyan társas világ megalkotását, ahol minden ember önmeghatározó.¹⁸

A liberális felső középosztály egyik elmúlt évtizedekben kialakult kiváltsága, hogy a teljesítménye nehezen vagy sehogyan sem mérhető, „megítélés” dolga. Nincsenek éles határok, döntési pontok és felelőségek. A *woke* és a posztmodern baloldal e tapasztalat megfogalmazása univerzális eszményként. Miközben jelentős csoportok napi gyakorlatában nagyon éles és kemény funkcionális elvárások vannak – ahogyan a felső középosztálynak és az elitnek is kemény funkcionális elvárásai vannak a munkásokkal, a szolgáltatókkal szemben, akik vagy egy másik országban, kontinensen élnek, vagy ugyanabban az országban, de bevándorlóként, állampolgárság és politikai jogok nélkül, nyelvi kompetenciabeli hátrányokkal küzdve. A felső középosztály nem pusztán jövedelemszerző tevékenységének lett megítélője – ennek leszivárgása a számtalan SJW, a környezetvédelmi, egyenlőségi, igazságossági, szociális stb. aktivisták növekvő tömege, akik tevékenységének eredményessége mérhetetlen –, de igyekszik a morális elvárások alól és ítéletektől, szankcióktól is mind inkább megszabadulni.

* * *

Az elmúlt évek tapasztalata nem pusztán az, hogy a nyugati országoknak más az értékrendje, más a gondolkodása, mint a posztszocialista or-

¹⁸ Church 2012.

szágoknak, hanem az is, hogy miközben egy idealizált nyugati kultúrát, életmódot lelkesen védenek a közép-európaiak a „bástyákon”, a mögöttük lévő város lakói már régen megegyeztek az ostromlókkal. Az elmúlt években kialakult európai léptékű *Kulturkampf*ot nem lehet esetleges személyi indokokkal magyarázni, vélhetően a közép-európaiak gondolkodása, értékei másmilyenek, mint a nyugatiaké. És nem csupán másfajták, de meghökkentő módon nem követni akarják az előbbieket az utóbbiakat, nem felzárkózni azokhoz, hanem vállalják a konfliktust a korábbi példaképpel.

A magyar társas világ, mert minket elsősorban mégiscsak ez érdekel, még ha ugyanazokkal a fogalmakkal írják is le, eltér a Nyugat gyakran idealizált világától. (Jellemző módon az önmagát kritikusnak nevező komprádor értelmiség a posztoszocialista társadalmakat arra hivatkozva bírálja, hogy eltérnek a Nyugattól, miközben a mintának tekintett társadalmakat a saját kritikai értelmiségiük bírálja és cseppet sem idealizálja, nem tartja követésre méltónak.)

Ezt az eltérést különféleképpen értelmezik: a haladás képzetének – beleértve a modernizáció elméletét is – uralma idején „elmaradottságnak” tekinteték az eltérést, amit fel lehet számolni, amint a magyar alkotmányt, szokásokat, nyelvet, sajátosságokat stb. – vö. „értelmetlen közjogi vita” – felszámolnák a reformerek.¹⁹ A bajok forrása az eltérés a modell-társadalmaktól. Ez az értelmezés a felvilágosodás és II. József óta máig jelen van: a magyar társas világban megtapasztalható sajátosságok nem önmagukban értékes, szerethető jelenségek, hanem az elmaradottság jelei. Ennek megfelelően kell velük bánni is. Tehát minden társadalom ugyanazt a „fejlődési utat” járja, csak késésben vannak a magyarok.

A különbségek haladár magyarázatának egyik legutóbbi példája Jürgen Habermas, aki 1981-ban még a kapitalizmus és szocializmus össze-fejlődését várta, tehát nem fejletlenséggel magyarázta a különbségeket. Majd a szocializmus összezsugorlása után a rendszerváltást „helyrehozó” vagy „bepótló” forradalomnak nevezte az aufklárista szemlélethez visszatérve: a szocialista országok lemaradtak, de a felvilágosult elit segítségével másolhatják és így utolérhetik a mintaadó országokat.²⁰

Az „elmaradottság” radikálisabb értelmezése a Kádár-kor uralkodó marxista történeztől, Pach Zsigmond Páltól²¹ származott, ami a magyar

¹⁹ A nem marxista, nem comte-i haladáselmélet klasszikusa W. W. Rostow volt: Rostow 1960 és 1971.

²⁰ Habermas 1991.

²¹ Pach 1987, 1963.

eltéréseket az idealizált Nyugattól az „elkanyarodással” magyarázta. Eszerint Magyarország a nyugati fejlődést követte egy ideig, majd refeudalizáció történt, kialakult, megerősödött a második jobbgátság. Tehát Magyarország nem csupán elmaradt a fejlődésben a mintaországoktól, de más úton is jár. A szocializmussal azonban a magyar társadalom visszatért a történelem főutcájára, sőt megelőzheti vagy bizonyos értelemben már meg is előzte a nyugati társadalmakat. Az éppen, 1990 előtt, megtapasztalt különbségek nem a lemaradásból, hanem a gyorsabb, szocialista haladásból erednek. (Az „elkanyarodó” fejlődés képzete sokáig nem volt olyan népszerű, mint az elmúlt öt-tíz év magyarországi társadalomtudományában, amely a nyugati szerzők fogalmai és problémái alapján azt látja, hogy ami Magyarországon történik – a törekvés hiánya a nyugati modell és tanítómesterek minél tökéletesebb utánzására –, az vagy nem lehetséges, vagy valami kóros, beteges „elkanyarodás” jele. 2010-ig jó úton járt eszerint a magyar társadalom, ügyesen másolta azt, amit „Nyugatnak” neveztek. A platonista „formátlan-ság” helyett a „hibrid” lett az eltérés megnevezése. Azonban nem Pach, hanem inkább Bibó István e képzet forrása a számukra.)

A haladáseszmenél pesszimistább és talán ma népszerűbb Immanuel Wallerstein²² szintén marxista centrum-periféria modellje, amely a különbségeket nem azzal magyarázza, hogy a centrum ideáltípusát a periférián nem pusztán csak gyengén tudják utánozni, bár törekszenek rá, és ebből származnak az eltérések, hanem a „függőséggel” magyarázza azt is, hogy a periféria országainak esélyük sincs megközelíteni, utolérni a centrumot. Ugyanis a centrum függő helyzetben és így örök fejletlenségben tartja a periféria országait. Itt legalább két megjegyzést érdemes tenni: egyrészt számtalan ország zárkózott fel vagy hagyta le a centrum országait, ezért a neokolonialista hatású gazdasági függőség tétele több mint kétséges; másrészt jól látható az intellektuális függőség, a komprádor értelmiség léte, ami miatt a centrumtól eltérő társadalmak uralkodó gondolkodása hajlamos önmagát a centrumországok szemszögéből nézni és hajlamos értékítéleteit elfogadni.²³

²² Wallerstein 2010 és 1983.

²³ Sajátos módon Habermas erre az eminens mentalitásra panaszkodott, amikor azon kesergett, hogy a rendszerváltás „behozó”, és semmi újat nem hoz, és nem is keresnek ezek a „felzárkózó” társadalmak, akik idealizálják azt, amit a nyugati kritikái értelmisége meghaladni szeretne. A posztsovjett térség „kritikus” értelmisége azt idealizálja, annak a nevében bírálja a létező társas kapcsolatokat, amit a centrumországok saját kritikus értelmisége elvet és meghaladni kíván.

Nem új elem Európában a modellexport. Eddig Európában csak az ideológiai diktatúrák, mint a francia forradalmárok és Napóleon, majd a szovjetek és a náci igyekeztek politikai-gazdasági nyomással, katonai kényszerrel a saját képükre szabni a különböző társadalmakat. 1990 után az posztszocialista elit ebben a modellmásolásban találta meg legitimációját, az elmúlt évtizedben azonban a nyugati tapasztalatok csökkentették a centrum vonzerejét.

Sajátos módon, miközben odahaza a modelltársadalmak az eltérések kultusza felé mozdultak el és ideológiát csináltak a diverzitásból, a posztszocialista társadalmak eltéréseit cseppet sem tolerálták. A kérdés az, hogy a társadalmak közötti eltérések az ünneplendő sokszínűség, a diverzitás jelei, vagy az elmaradottságé? A Nyugat-Európába költöző muzulmánok patriarchális viszonyai, a nők helyzete ezekben a csoportokban a diverzitás óvandó eltérései vagy az elmaradottság leküzdendő jelei? A posztszocialista társadalmakkal szemben nyílt követelés a morális-társadalmi „nyugatosodás” – szekularizáció, emberi jogok, tolerancia, nyitott társadalom etc. –, míg ugyanez nem váratik el a beköltöző muzulmánoktól, sőt az eltérő „kultúrájuk” támogatására a multikulturális állam elitje hatalmas erőforrásokat mozgósít.

* * *

A posztszocialista országok, Közép-Európa eltérése a nyugati társadalmaktól nyilvánvaló:

- nincs tömeges eltérő vallású és etnikumú bevándorlás, és nem alakult ki multikulturális társadalom, sem multikulturalizmus;
- az elit és felső középosztály – bármennyire is igyekszik kiszabadítani magát a funkcionális és morális elvárások szabta korlátok alól, mint nyugaton – kulturálisan kapcsolódik az alsó középosztályhoz, egy nemzet, politikai közösség tagja;
- jelentős helyi munkásság létezik, sőt az újraiparosítás okán megerősödött. A munkások pedig hagyományos premodern és modern habitusok és erények hívei, mint a szorgalom, önfegyelem, megbízhatóság, felelősség, munka- és teljesítménytisztelet, és hasonlók, amik eltérnek vagy szemben állnak a mai elit és felső középosztály – most éppen posztstrukturális retorikába csomagolt – emancipatorikus értékével. Ezeket nevezik ma posztmateriális értékeknek;
- jelentős gazdasági növekedés zajlik, ami reményt jelent az ambíciók kielégítésére, így segíti a társadalmi békét, konszenzust, együttműködést. A növekedés hiánya, a stagnálás minden egalitárius társa-

dalom rémálma. Azonban az elmúlt évtized a centrum országokban semennyi vagy minimális növekedést eredményezett, és számtalan kutatás mutatja a mai fiatalok és fiatal felnőttek kilátástalanságát, pesszimista jövőképét;

- a közép-európai társadalmak egyszerre vonzódnak a nyugati országokhoz, követnék azokat, ugyanakkor régóta harcolnak velük szemben az önállóságukért, ez az ambivalencia a hagyományuk része. Másrészt a legutóbbi közös élményük egy ideológiai diktatúrával szembeni küzdelem. Ezért ezek a népek, főleg azok, amelyek hosszú politikai hagyománnyal és alkotmányos identitással bírnak, érzékenyek a kollektív szabadságra, közkeletűen a nemzet problémájára, amit a nyugati elit 1945 óta politikai és erkölcsi hibának tart.

A globális média és az oktatás révén ez utóbbi megérkezett Magyarországra, kérdéses azonban, hogy az eltérő társadalomszerkezet miatt – multikulturális társadalom helyett nemzeti közösség, kisebb atomizáltság – ez el fog-e terjedni a posztszovjet térségben és Magyarországon. Ez a kérdés, ami jelenleg nem válaszolható meg. Mint ahogyan az sem, hogy az intézményes cselekvések – kormányzati politikák, NGO-k – képesek-e ezt az átvételt elősegíteni vagy megakadályozni. (A protestáns egyházak létrejötte Magyarországon nem jelentette a protestáns etikához kapcsolt modern értékek elterjedését.) Elsősorban a kulturális globalizáció hatásai alól a magyar társadalom gondolkodása sem vonható ki. Gondolkodási és viselkedési minták árasztják el az embereket annál inkább, minél inkább az elektronikus média fogyasztói. A felső középosztály liberalizálódása is látható, tapasztalható.

Azonban a kulturális nyomulás, propaganda hatása nem egyértelmű: Európa két legvallásosabb országa – Románia és Lengyelország – évtizedekig nyögte a baloldal agresszív ateizmusát.

Elkerülhető-e a második demográfiai átmenet? És a demokrácia, politikai egyenlőség alakítható-e oly módon, hogy ne legyen szükség politikai jogoktól megfosztott helóták tömegére? Elkerülhető-e a migrációs kényszer, és fenntartható-e a nemzetnek nevezett közös életvilág és a belőle eredő közös jelentések, elvárások és felelőségek?

Az új, az elit által támogatott világkép motorja és hivatkozása a faji és életforma-kisebbségek – legalábbis azok, amelyek elfogadják az elit vezető szerepét –, a multikulturalizmus miatt azonban ezek a csoportok nincsenek vagy nagyon gyengék, bármennyire is igyekeznek a globális kultúra vonzóvá tenni őket.

A családszerkezet ugyanakkor a nyugatihoz hasonlóan bomló, a második demográfiai átmenet itt is megtapasztalható. Kérdés, hogy ez megállítható-e.

Az értékeink, habitusaink létrehoznak társas viszonyokat, és a társas viszonyaink is hihetővé, elfogadhatóvá vagy követendővé tesznek értékeket, eszményeket.²⁴ Egy világnézetet, annak az értékeit lehet exportálni, de ha nincsenek azokat hitelesítő, elfogadhatónak mutató társas viszonyok, akkor csak erőszakoskodás, nyomulás lesz belőle: ahol jelentős még a termelés, így értelme van még a teljesítménynek és a felelősségnek, szűkebb a mérhetetlen teljesítményhez kapcsolt jövedelemszerző tevékenységek köre – amelyek esetében bármit újra lehet tárgyalni, minden csak értelmezés kérdése, és a szubjektivitásoknak nincsenek nyilvánvaló határai. Bármilyen abszurd is a *woke* a gyakorlatban, olyan tevékenységek esetén, ahol a cselekvés következményei nem tapasztalhatók meg egyértelműen és közvetlenül, bármilyen értelmetlen tudás létezhet. Míg a gyakorlatban, ahol a következmények nagyon is kellemetlenek lehetnek, csak olyan tudás marad fenn, aminek a következményei elfogadhatók vagy kívánatosak. (A *woke* legnagyobb hívei is elengedik a határátlépés, konstrukció és ambivalencia eszményét, amint valamilyen gyakorlatukról van szó: működik-e a közlekedés, van-e fűtés, áram és internet, ehető-e az élet, gyógyít-e a gyógyszer, és sikerül-e a műtét, és így tovább. Értehető módon nekik is vannak funkcionális elvárásaik, amelyek kielégítése teszi az életet kényelmessé. Miképpen a *woke* morális elvárásai kifejezetten abszolutisták, mentesek az ambivalencia, dekonstrukció és határátlépés eszményeitől: ilyen elvárások az egyenlőség, igazságosság, tisztelet és hasonlók.)

Azonban az eszmék is számítanak. Egy másik fontos akadály, a társadalomtörténeti eltérések mellett, a kulturális eltérés: Európa a *per definitionem* szekularizált kontinens, és Magyarország nem lóg ki ebből. Ez a szekularizáltság viszont meg is védheti a most betörő kvázi vallásos zöld, *woke* vagy SJW ideológiáktól. Ezek az alapvetően amerikai eredetű mozgalmak erősen támaszkodnak az ottan puritán hagyományra: az ember bűnös voltának tudatára, a megtisztulás és megtisztító rítusok fontosságának képzetre, és arra a gondolatra, hogy a „reform” elsősorban olyan intézmények létrehozását jelenti, amelyek erősítik az erényeket és elnyomják a bűnt. E mentalitás hiányában a Magyarországra importált ilyen intézményeknek nem biztos, hogy az emancipatorikus lehetősége lesz evidens a közvélemény szemében, hanem esetleg a megszokott életforma megtámadása, elnyomása. A szentség keresése a földi életben nem tömeges törekvés Magyarországon, ezért itt fel sem merült az alkoholtilalom vagy ahhoz hasonló.

²⁴ Vö. Berger 1967.

Magyarország – és Közép-Európa – újrapiarosítása olyan állásokat teremtett, amelyekben világos funkcionális teljesítményelvárások vannak, és amelyekből emiatt is menekültek el a nyugati polgárok. Azt látjuk, hogy a mai uralkodó ideológia azokból az egyetemi körökből szökött ki, ahol nem vagy alig lehet a teljesítményt mérni, az emberek teljesítményének megítélése a többiekétől függ, így erősen morális jellegű és bizonytalan, szabadon alakítható. A mozgalmi posztmodern – *woke*, az SJW, BLM és LMBTQ ideológiák összefoglaló elnevezése ma – azokban a csoportokban tud terjedni, ahol nincsenek világos, egyértelmű funkcionális elvárások, nincsenek jól megállapítható és számonkérhető eredmények, problémamegoldások. A posztmodern a határtalanság, határátlépés, korlátozatlan-ság, minden viszony és felelősség szabadon átalakítható, újratárgyalható voltát hirdeti. Embertársaink morális és funkcionális elvárások alóli fel-szabadulása olyan életmódokban lehetséges, amelyek vagy nem igazodnak másokhoz, mint a hobók, vagy a tevékenységeik eredményessége vagy eredménytelensége sosem lesz egyértelműen megállapítható, mindig szubjektívítások ítéletétől függ, mint a szegénység ellen vagy a társadalmi igazságosságért, fenntarthatóságért küzdő aktivista.

Bizonyos egyetemi körök – jellemzően a bölcsészek és társadalom-tudósok – tevékenysége plauzibilissé teszi a *woke* ideológiát, és főleg a nagyvárosokban szép számmal vannak olyanok, akik mentesek a funkcionális elvárásoktól vagy mentesülni akarnak. Ezek számára a világ, az emberi viszonyok és felelősségek szabadon megalkothatósága, a „természet” kényszerítő korlátainak hiánya napi tapasztalat. Ezért nem állítható, hogy a *woke* egyértelműen dogmatikus, inkább egy kiváltságos vagy kiváltságra – elvárásmentességre – törekvő csoport ideológiája. Azonban Közép-Európa társadalmaiban meglehetősen szűk a *woke*-ot hihetővé tevő plauzibilitási struktúrák köre – legfeljebb a posztadoleszcens, kapunyitási pánikban szenvedő fiatalok kisebb-nagyobb köreiben fogalmazódik meg az elvárásmentesség, anómia valamilyen igénye. Ezért ezekben a társadalmakban a *woke* kultúra valószínűtlen, nyomulós szubkultúra maradhat.

Posztmodern társadalom nincs, csak mozgalom és remények, ígéretetek, mint például a szocializmus esetében, legfeljebb a posztmodern eszményeknek megfelelő rövid életű és korlátozott körű tapasztalatok, mint amilyen egy fesztivál.

Irodalom

Adorno, Theodor W. – Frenkel-Brunswik, Else – Levison, Daniel J. – Sanford, Nevitt R. 1950: *The Authoritarian Personality*. New York, Harper.

Arndt, Christoph 2013: *The Electoral Consequences of Third Way Welfare State Reforms. Social Democracy's Transformation and its Political Costs*. Amsterdam University Press.

Baskerville, Stephen 2004: Is There Really a Fatherhood Crisis? *The Independent Review*, Spring. <https://www.independent.org/publications/tir/article.asp?id=35>

Bell, David 1975: *The Cultural Contradictions of Capitalism*. New York, Basic Books.

Berger, Peter 1967: *The Sacred Canopy*. Garden City, Doubleday.

Blankenhorn, David 1995: *Fatherless America: Confronting Our Most Urgent Social Problem*. New York, Harper.

Campbell, Bradley – Manning, Jason 2021: *Az áldozatkultúra sikertörténete*. Budapest, Századvég.

Brooks, David 2000: *Bobos in Paradise: The New Upper Class and How They Got There*. New York, Simon and Schuster.

Church, Jeffrey 2012: G.W.F. Hegel on Self-Determination and Democratic Theory. *American Journal of Political Science*, Vol. 56, No. 4 (October), 1021–1039.

Cobley, Ben 2018: *The Tribe. The Liberal-Left and the System of Diversity*. Exeter, Imprint Academic.

Dalrymple, Theodore 2001: *Life at the Bottom: The Worldview That Makes the Underclass*. Chicago, Ivan R. Dee.

Dalrymple, Theodore 2005: *Our Culture, What's Left of It: The Mandarins and the Masses. Life at the Bottom: The Worldview That Makes the Underclass*. Chicago, Ivan R. Dee.

Dewey, John 1899: *The School and Society*. University of Chicago Press.

Dewey, John 1915: *Schools of Tomorrow*. New York, Dutton.

Dewey, John 2001: *Democracy and Education*. The Pennsylvania State University.

Eisenstadt, Shmuel N. 2000: Multiple Modernities. *Daedalus*, 129 (1), 1–29.

Freire, Paulo 2000: *Pedagogy of the Oppressed*. London – New York, Continuum.

Geoffroy, Michel 2018: *La super-classe mondiale contre les peuples*. Versailles, Via Romana.

Habermas, Jürgen 1991: Mit jelent a szocializmus ma? A „helyrehozó” forradalom és a baloldali gondolkodás megújulásának szükségessége. *Világosság*, XXXII. évf., 2. sz., 104–117.

Honeth, Axel 1997: *Elismerés és megvetés*. Budapest, Jelenkor Kiadó.

Illich, Ivan 1970: *Deschooling Society*. New York, Marion Boyars.

Illich, Ivan 1971: *Celebration of Awareness*. London, Marion Boyars.

Illich, Ivan 1973: *Tools for Conviviality*. New York, Harper & Row.

Lesthaeghe, Ron 2010: The Unfolding Story of the Second Demographic Transition. *Population and Development Review*, 36(2), 211–251.

Lesthaeghe, Ron [é. n.]: *The Second demographic transition in Western countries: an interpretation*. <http://interfacedemography.be/wp-content/uploads/2016/02/WP-IPD-1991-2.pdf>

Lipset, Seymour Martin 1959: Democracy and Working-Class Authoritarianism. *American Sociological Review*, Vol. 24, No. 4 (Aug.), 482–501.

Mudge, Stephanie L. 2018: *Leftism reinvented: Western parties from socialism to neoliberalism*. Harvard University Press.

Pach Zsigmond Pál 1963: *Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV–XVII. században*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Pach Zsigmond Pál 1987: Előszó In uó. szerk.: *Magyarország története 1526–1686*. Budapest, Akadémiai kiadó.

Popenoe, David 2009: *Families Without Fathers: Fatherhood, Marriage and Children*. New York, Routledge.

Rifkin, Jeremy 2004: *The European Dream*. New York, Penguin.

Rifkin, Jeremy 2010: *The Emphatic Civilization*, New York, Penguin.

Rostow, Walt W. 1960: *The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto*. Cambridge University Press.

Rostow, Walt W. 1971: *Politics and the Stages of Growth*. Cambridge University Press.

Sandel, Michael 1996: *Democracy's Discontent: America in Search of a Public Philosophy*. Cambridge, Harvard University Press.

Wagner, Peter 2011: The democratic crisis of capitalism. *LEQS Paper*, No. 44.

Wallerstein, Immanuel 2010: *Bevezetés a világrendszer-elméletbe*. Budapest, L'Harmattan.

Wallerstein, Immanuel 1983: *A modern világgazdasági rendszer kialakulása*. Budapest, Gondolat.